

JOHN CALVIN'İN TEOLOJİSİ VE ÖZGÜNLÜĞÜ

Dr. Osman Murat DENİZ*

Öz

John Calvin, Martin Luther'in ardından, Protestanlığın en önemli reformcusu ve teologudur. Protestan doktrinine en keskin ve sistematik formülasyonunu vermiştir. Onun, *Hıristiyan Dininin Temelleri* adlı eseri erken dönem Protestanlığının en önemli çalışmasıdır. Batı kültürünün şekillenmesinde önemli bir figür olan Calvin'in hayatına, düşüncelerine ve yaptıklarına farklı yönlerden yaklaşılabılır. Bu makale onun teolojisinin temel özelliklerini ve düşüncesinin arkasında yatan ana etkenleri ele almakta ve böylece teolojisinin özgünlüğünü irdelemektedir. Calvin'in teolojisi Augustine'ci gelenek ile kendinden önceki reformcuların görüşlerine dayanmaktadır. Özgünlüğünü Kitab-ı Mukaddes'in literal/lafızcı yorumlanmasına olan tavizsiz bağlılığına borçludur.

Anahtar Kelimeler: John Calvin, Teoloji, Reformasyon, Kalvinizm

JOHN CALVIN'S THEOLOGY AND ITS ORIGINALITY

Abstract

After Martin Luther, John Calvin is the most important Protestant reformer and theologian. He gave Protestant doctrine its most incisive and systematic formulation. His *Institutes of the Christian Religion* is early Protestantism's greatest theological work. The life, thoughts and works of Calvin who is a pivotal figure in the shaping of Western culture is approachable from many directions. This paper deals with the main features of his theology and main factors behind his thoughts, and so examines the originality of his theology. Calvin's theology is based on Augustinian tradition and previous Reformers' views. His theology owes its originality to his uncompromising commitment to literal interpretation of Bible.

Keywords: John Calvin, Theology, Reformation, Calvinism

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, osmandeniz@gmail.com

JOHN CALVIN'İN TEOLOJİSİ VE ÖZGÜNLÜĞÜ

15. ve 17. yüzyıl boyunca Roma Kilisesi'ne karşı yürütülen Reform hareketlerinin Hıristiyan düşüncesinin dönüm noktalarından biri olduğu bilinen bir olgudur. Hıristiyan teolojisinde bir kırılma meydana getiren Reform döneminin önemli simalarından birisi de hiç kuşkusuz John Calvin'dir (1509-1564). Dinler tarihi kaynakları incelendiğinde Calvin'in, Protestan doktrinine en keskin ve sistematik şeklini verdiği sonucuna ulaşmak mümkündür. "Institutes of the Christian Religion" adlı eseri, erken dönem Protestanlığının en önemli teolojik çalışması olarak kabul edilir. 16. yüzyıla damgasını vuran şahsiyetlerin başında gelen Calvin, gelecek kuşaklara düşünsel bir miras bırakma başarısını göstermiştir. Paul Helm ve Alvin Plantinga gibi kimi çağdaş din felsefecilerinin de bu mirasa dikkat çekmeleri, Calvin'in teolojisini ele almayı önemli hale getirmektedir. Bu makale, düşünceleri ile kilise ve toplumda geniş yankılar uyandırmış Calvin'in, teolojisinin temel özelliklerini ve özgünlüğünü irdelemeyi amaçlamaktadır.

Reform hareketlerine öncülük eden Martin Luther (1483-1546) ve Ulrich Zwingli'nin (1484-1531) gayretleri ile oluşan atmosferi iyi değerlendiren John Calvin, reformların başarıya ulaşmasında ve Protestanlığın geniş halk kitlelerince benimsenmesinde etkili olmuştur (Wendel, 1963:15). Bu sebeple Calvin, reform hareketinin başlangıç safhası süresince ortaya çıkan düzensiz ve birlikten yoksun teolojileri, düzenli ve birbirleriyle uyumlu hale getiren bir Reformasyon önderi olarak takdim edilir. Buradan hareketle Calvin'i, Protestan öğretilerin düzene sokulmasında ve yalınlaştırılmasında önemli katkıları bulunan bir teolog olarak tanımlamak mümkündür (Randell, 1998:39).

Calvin'in bu şekilde tanımlanması hususunda bir görüş birliği vardır. Fakat Calvin'in teolojik düşüncesinin özgün olup olmadığı, geçmişte olduğu gibi bugün de tartışılmaktadır. Calvin'i kendi fikirlerini üretmeyen, başkalarının fikirlerini derleyen bir teolog olarak görenler, onun bir "sanatkâr" değil, "zanaatkâr" olduğunu ifade ederler. Bu görüşün karşısında ise, Calvin'in özgün bir teolojik anlayışa sahip olduğunu savunanlar bulunur. Onlara göre, Calvin, varolan düşünceleri yeni terkipler halinde bir araya getirmiş ve bu düşünceleri geliştirerek farklı bir anlamda sunmuştur (Randell, 1998:40). Bu bağlamda Calvin, Augustine ve Aquinas ile aynı sınıfta değerlendirilir. Nasıl ki, Augustine ve Aquinas, kendi dönemlerindeki Katolik Hıristiyan teolojisinin çerçevesinin çizilmesinde etkili

olmuşlarsa, Calvin de Protestanlığı sistemli hale getirme başarısını göstermiştir (Walker, 1969:19).

Rönesans tarihçisi Bouwsma'ya (1923–2004) göre, Calvin'in ileri sürdüğü fikirleri özgün kılan kaynak, onun hümanist¹ geçmişidir. Teolojisinde hem çok az yenilik vardır, hem de Calvin, Luther'den aldığı doktrinlerin yeni oldukları itirazlarına şiddetle karşı çıkacaktır. Bouwsma, Calvin'in dinde yenilik gibi bir kavrama zihninde asla yer vermediğini savunur. Diğer reformcular gibi, Calvin'in de gayesi, Papalığın himayesi altında yitirilmiş veya tahrif edilmiş olduğu düşünülen Hıristiyan öğretisini, eski haline getirmede katkıda bulunmaktır (Bouwsma, 1998:232). Calvin'in nazarında dinde reform, eski öğretileri yenileriyle değiştirmek değil, Katolik Kilise'since ifsat edilen Hıristiyan teolojisini hatalardan ve fenalıklardan arındırarak ıslah etmektir.

Calvin'in teolojik düşüncesinin gelişiminde Augustine (354-430), Dun Scotus (1266-1308), Martin Luther (1483-1546) ve Martin Bucer (1491-1551) son derece etkili olmuştur (Randell, 1998:40). Özellikle Luther'in etkisi inkâr edilemez. İkinci nesle ait bir reformcu olan Calvin, Luther'den 26 yaş küçüktür. Luther 95 maddelik tezini ilan ettiğinde, Calvin, henüz 8 yaşında bir çocuktur. Luther'in düşüncelerinin tartışıldığı bir dönemde tarih sahnesine çıkmıştır. Bu sebeple, Calvin'in dini dönüşümü farklılık arz eder. O, Luther gibi mensubu olduğu dini sistemden hoşnut olmayan ve içinde bulunduğu çıkmazlara çare bulmak umuduyla, sadece Kitab-ı Mukaddes metinlerine yoğunlaşan bir rahip değildir. Calvin, reform hareketine katılmaya karar verdiğinde, reformcuların teolojik meselelere buldukları çözümlerin tümüne ana hatlarıyla aşınadır. Reformcuların eserlerini okumuş ve arkadaşları ile müzakere etmiştir. Kitab-ı Mukaddes'i, bu teorilerin ışığında okumuştur (Hughes, 1960:228).

Teolojisini tümüyle Kitab-ı Mukaddes'e dayandıran Calvin'in özellikle Pavlus'un mektuplarından yola çıkarak, teolojisini şekillendirdiği görülür. Örneğin Calvin, *Institutes*'da sadece Romalılara Mektup'tan 573 alıntı yapmıştır. Dolayısıyla Calvin'in Pavlus'un bir yorumlayıcısı olduğu söylenebilir (Steinmetz, 1995:443). Bununla birlikte öğretisinin geniş ölçüde Luther'inki ile benzerlik arzettiği açıktır. Hatta denebilir ki, Luther'in mesajının özü,

¹ Humanism kelimesi 20. yy. yazarları tarafından kullanıldığında genellikle, din karşıtı felsefe anlaşılır. Tanrı'ya herhangi bir atıfta bulunulmadan insanın değerine vurgu yapılır. Humanism tabiri, 16. yy.'da bugün olduğundan farklı bir anlamda kullanılmıştır. 14, 15 ve 16. yy. humanistleri oldukça dindardır. Hıristiyan kilisesinin yıkılmasını değil, ihyasını arzulamışlardır. Bir diğer özellikleri, orijinal kaynaklara dönmedeki ısrarlarıdır. Daha fazla bilgi için bakınız: (McGrath, 1999:40).

Calvin'in mesajının da özüdür. Her ikisine göre de Tanrı hakkındaki bilginin tek kaynağı ilahi olarak ilham edilmiş Kitab-ı Mukaddes metinleridir (Hughes, 1960:228). Zaten Reformasyonun en önemli karakteristiği Kitab-ı Mukaddes'in otoritesine yaptığı kuvvetli vurgudur (McGrath, 1999:241). Bu tespitler ışığında, Calvin'in tümüyle özgün bir düşünür olmadığı yargısı kuvvet kazanmaktadır. Fakat bu yargı onun teolojisinin özgün yanlarının olmadığı anlamında okunmamalıdır.

Calvin ile Luther'in teolojilerinde paralellikler olsa da Calvin, bazı önemli doktrinler söz konusu olduğunda Luther'in öğretilerinden uzaklaşır. Hıristiyan imanı için büyük önem arz eden Aşai Rabbanî ayini (Eucharist), Luther ile Calvin arasındaki farklılığın en belirgin göstergesidir (Davis, 1995). Farklılıkların altında yatan temel sebep Calvin'in Kitab-ı Mukaddes ve Yasa ile ilgili olarak daha katı bir tutum sergilemesidir. Calvin'e göre, Kitab-ı Mukaddes'de açıkça bahsi geçmeyen her uygulama ve öğreti dışlanmalıdır (Hughes, 1960:229). Dolayısıyla Calvin'in teolojisi, Kutsal Metinlerin lâfzen yorumlanmasından ibarettir denebilir. Ona göre, Tanrı hakkındaki bilginin tek doğru kaynağı Kitab-ı Mukaddes'tir. Bu düşüncesi onu, Katolik Kilise'nin ihmal ettiği bir alana, Kutsal Metinlerin şerh edilmesi çalışmalarına sevk etmiştir. Calvin'in Kutsal Metinler üzerine yazdığı şerhler, geçmişte olduğu gibi bugün de en iyiler arasında sayılmaktadır. Eski ve Yeni Ahit Metinleri üzerine yazdığı yorumlara bakıldığında Calvin'in, skolâstik değil Kitab-ı Mukaddes merkezli bir teoloji inşa etmeye çalıştığı görülecektir (Steinmetz, 1995:248-253).

Calvin, öncelikle bir Kitab-ı Mukaddes teologudur. Dini düşüncesinin kaynağını, Kitab-ı Mukaddes oluşturur. Kitab-ı Mukaddes'de vahyedilenden başkasını araştırmayı bile hoş görmez (McGrath, 1991:150). Bu sebeple Calvin, kendi döneminde ve sonraki dönemlerde Reformasyonun "teologu" olarak ün salmıştır (Wendel, 1963:16). 1541'deki Worm meclisinde, Philip Melancton (1497-1560), Calvin'i meclis üyelerine tanıtırken, 'teolog Calvin' şeklinde nitelendirmede bulunur. Bu olaydan sonra, filozof deyince nasıl Aristoteles akla geliyorsa, teolog deyince de Calvin anılmaya başlar. Dogmatik bir teolog olarak Calvin'in dengini bulmak zordur. Hıristiyan düşüncesi söz konusu olduğunda Augustine ve Luther, Calvin'den daha üstün bir yaratıcı düşünceye sahiptirler. Aquinas'ın ise felsefe bakımından önemli bir yere sahip olduğu tartışmasızdır. Fakat sistematik teoloji söz konusu olduğunda Calvin önekilere nazaran daha üstün bir konumda yer almaktadır (Parker, 1954:49).

Calvin'in öğretisinde vurgulanan konuları gözler önüne sermek kolaydır. Ancak, teolojisinin merkezinde yer alan düşüncenin neliğini ya da, teolojisine egemen olan düşüncenin ne olduğunu kesin bir biçimde söylemek zordur. Çünkü Calvin, bu konuda sessiz kalmıştır (McNeill, 1954:201). Calvin araştırmacıları, ondaki merkezi düşüncenin ne olduğu sorusuna farklı cevaplar vermektedirler. Fakat ortak izlenimleri şudur: Calvin'in teolojisi ile Kalvinizmin teolojisi (Reforme Edilmiş teoloji) birbirinden ayrı değerlendirilmelidir. Çünkü Calvin'in teolojisi, takipçilerince temsil edildiği kadar basit ve formülleştirilebilir değildir. Calvin araştırmacıları, onun düşünce sistemindeki birleştirici unsurun ne olduğu konusunda da farklı teoriler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan en yaygın olanları şunlardır: Önceden belirlenmişlik doktrini, Tanrı hakkındaki bilgi doktrini, Tanrı ve insan ilişkisi doktrini ve Kilise doktrini. Günümüzde, Calvin'in teolojisinin merkezinde hangi doktrinin bulunduğu hususunda, daha tutarlı bir yaklaşım daha vardır. Bu yaklaşıma göre, Calvin düşüncesinde merkezi bir doktrin yoktur. Zaten "merkezi dogma" düşüncesi, Aydınlanmanın tümdengelimli birciliğinin bir hediyesidir. 16. yüzyıl teolojisinin böyle bir kaygısı yoktur. Yine de, Calvin'in düşüncesine ışık tutan, merkezi öneme sahip belli konuları saptamak mümkündür. Fakat merkezi bir doktrin ya da aksiyom iddiasını temellendirmek zor gözükmektedir. "Calvin'nin dini düşüncesinin ana çekirdeği, merkezi öncülü veya özü yoktur" düşüncesi ağırlık kazanmaktadır (McGrath, 1991:149).

Calvin, yazdıklarının basit ve anlaşılır olmasını hedeflemiştir. *Institutes*'da karanlık noktaların olduğunu söylemek pek doğru olmaz. Buna rağmen, bir Calvin uzmanı olarak bilinen Emile Doumergue bile, Calvin'in tüm eserlerinin içeriğini çok iyi bilmesine rağmen, Calvin teolojisinin tam bir bilgisine sahip olmadığını ifade etmiştir (McNeill, 1954:201). Öyle görünüyor ki, Calvin'in teolojisini anlamadaki güçlük, kendini ikincil kaynaklara müracaat etmede göstermektedir. Tespitimiz doğru ise bunun birinci sebebi, Calvin'in eserlerine farklı perspektiflerden bakan araştırmacıların birbirleriyle zıt yorumlarda bulunabilmesidir. İkincisi ise, Calvin'in izinden gidenler ile Calvin'e karşı olan teologların tümüyle yanlı aktarımlarda ve yorumlarda bulunmasıdır.

Sistematik teoloji deyince akla gelen ilk kitaplardan birisi *Institutes*'tur dersek abartılı olmayacaktır. Fakat Calvin'i, tümüyle açık, tutarlı ve rasyonel düşüncelere sahip bir teolog olarak kabul etmek elbette yüzeysel bir yargı olacaktır. Henry Strohl'a göre, dogmaları açıklamada Calvin, uyuşma ya da ahenk aramaz. İki uç çözüm arasında orta yolu izlemekten

hoşlanır. Böylece çilecilik ve hazcılık arasında dengeyi sağlayan itidalli olmayı seçer. Bununla birlikte, pek çok noktada, çözümsüz paradokslar ve mantıksal gerilimler bırakmaktan çekinmez. Günümüz yazarlarının pek çoğu, Calvin'in düşüncesinin bu diyalektik karakterini vurgulamışlardır. Örneğin, H. Bauke, Calvin'in teolojisini karşıtların birleşmesi, *complexio oppositorum*, olarak tanımlamıştır (McNeill, 1954:202).

Calvin'in reform teolojisine kaynaklık eden en belirgin inanç şudur: Tanrı, sadece Kitab-ı Mukaddes aracılığı ile bilinebilir. Tanrı'yı kendi bütünlüğü içerisinde, yani, Yaratıcı, Kurtarıcı ve dünyanın Rabbi olarak bilmenin tek yolu budur. Tanrı'nın başka herhangi bir yerde, yaratılıştaki, insan vicdanında veya tarih ve tecrübe içinde, bu ölçüde görülebilmesi imkânsızdır. "Mademki Tanrı hakkında bilgi edineceğiz, O'nun bulunabileceği bir yere gitmemiz gerekir. Gitmemiz gereken yer Kitab-ı Mukaddes'tir. Orada, O'nu olduğu gibi bulacağız" (Parker, 1954:51).

Calvin'in Martin Luther ve Ulrich Zwingli gibi diğer reformculardan ayrıldığı temel noktalardan birini de Kitab-ı Mukaddes'e bakışı oluşturur. Calvin, Kitab-ı Mukaddes'in her cüzünün eşit statüde olduğunu kabul etmiştir. Oysa çoğu reformasyon teologu, Eski Ahit'i, Yeni Ahit'e ışık tutması nedeniyle önemli görmüşlerdir. Calvin ise Eski Ahit'i, Tanrı'nın kendini insanlara vahyetmesinin hayati derecede önem taşıyan bir parçası olarak görmüş, İsa'nın hayatının pek çok yönünü aydınlatan bir rehber olarak kabul etmiştir. Bununla birlikte, Calvin, Kitab-ı Mukaddes'in, Tanrı'nın maksatlarının tamamlanmış vahyi olduğuna inanması sebebiyle bir Evanjeliktir. Hıristiyan teolojisini ilgilendiren temel meselelerde, Luther, Zwingli, Melancton ve Bucer ile aynı ön kabulleri paylaşır. Tanrı'nın Söz'ü olan Kitab-ı Mukaddes'e yöneltilecek evanjelik yaklaşım, Protestanları, Tanrı hakkındaki bilginin Kitab-ı Mukaddes'in dışındaki başka kaynaklardan da geldiğini kabul eden Katoliklerden ayırmıştır. Dolayısıyla Calvin'e göre de, Kitab-ı Mukaddes tümüyle, Tanrı'nın insanlarla olan iletişiminin, tek ve tamamlanmış vasıtasıdır. Bu sebeple Calvin, inananların Kutsal Metinleri anlamalarında yardımcı olmak için zamanının çoğunu, Kutsal Metinlere şerh yazmaya ayırmıştır. Böylelikle Kitab-ı Mukaddes ile ilgili görüşlerin, geniş halk kitlelerince benimsenmesini sağlamıştır (Randell, 1998:41-43). Bunun da temelinde onun Tanrı hakkında spekülasyon içeren açıklama ve yorumlardan şiddetle kaçınmış olması yatmaktadır.

Calvin, Tanrı hakkında ileri sürülebilecek her türlü spekülasyondan nefret etmiştir. Calvin'e göre spekülasyon, kişinin Kitab-ı Mukaddes'i bir kenara iterek, Tanrı hakkında kendine ait fikirlere ulaşmasıdır. Bu ise, Kitab-ı Mukaddes'in sessiz kaldığı gizemleri sorgulayarak, Kitab-ı Mukaddes'in ötesine geçmek demektir. Calvin, vaazlarında sıklıkla, insanların dini meselelerde kendilerine ait düşüncelerden sakınmalarını ve Kitab-ı Mukaddes'e sarılmalarını öğütlemiştir. “Kürsüye çıkmak, kendi fikirlerimizi ve kuruntularımızı sunma hakkını bize vermez” (Parker, 1954:51) ifadesi, Calvin'in vaazlarında sıklıkla kullandığı bir ifadedir. Calvin, kendisini Tanrı'nın bir elçisi olarak görmüş, verdiği mesajların onaylanmasını isteme hakkı bulunduğunu düşünmüştür (Hughes, 1960:228). *Institutes*'da, baştan sona kadar spekülasyonlara karşı sert eleştiriler bulunur. Tanrı'yı, Kutsal Söz'ünden başka yerde arayanlar, Tanrı'nın Söz'ü ile örtüşmeyen tüm inançlar kötülenir. Calvin'e göre, Tanrı'nın Sözü'nden elde edilenler dışında, Tanrı hakkında konuşmamak gerekir. “Bu, Calvin'in sadece Kitab-ı Mukaddes'e dayandırdığı teolojik programıdır” (Parker, 1954:52).

Augustine, Aquinas, Luther, ve Calvin, “logos teolojileri” diye tanımlanan Hıristiyan düşüncesinin temel temsilcileridir. Logos teologları, teolojik düşüncelerinin Kitab-ı Mukaddes'den beslendiği şeklindeki ortak fikri paylaşırlar. Kitab-ı Mukaddes, tek spiritüel kaynaktır ve Tanrı'nın Sözü'dür. Yanılmaz tek otoritedir. Bu teologlar gibi Calvin de hayatının ve çalışmalarının merkezine Tanrı'nın Sözü'nü yerleştirmiştir. Biblikal, pietist, püritan, muhafazakâr, ortodoks ve fundamentalist dini fikirler, teolojiler ve hareketler, bu kategoriye girerler. Calvin'in teolojiye yaklaşımı, öznel ve aşkındır. Erasmus'un biblikal hümanist geleneğinden gelen bir reformcu olarak Calvin, öncelikle, Kiliseyi ve kilise topluluğunu kurmak ve Kitab-ı Mukaddes'e uygunluk gösteren Hıristiyanlığın yayılmasını sağlamak istemiştir. O, Tanrı hakkındaki metafiziksel hakikatlerle ve skolâstik akıl yürütmelerle ulaşılan Tanrı kavramıyla hiç ilgilenmemiştir (Pietersen, 2001).

Calvin'in teolojik düşüncesinin temelinde yer alan ve önem arzeden hususlardan birisi de, Tanrı ve insan arasındaki ilişkiyi değerlendirişidir. Tanrı, mutlak kudret sahibi, her şeyi bilen ve kâinatın yaratıcısıdır (Armstrong, 1993:257). İnsan ise doğruluktan yoksun, merhamete muhtaç, aciz ve günahkâr bir varlıktır. Buradan hareketle Calvin, teolojisini “Tanrı'nın mutlak aşkınlığı ve insana nispetle tam başkılığı” ilkesi üzerine kurar (Wendel, 1963:151). Bu bağlamda denebilir ki, Calvin, katı bir teist ve fideisttir (Evans, 1996:263). Bir

anlamda Ockhamlı William'ın (1285-1347) izinden giden septik bir fideisttir. Varoluşun merkezindeki paradokslardan ve gizemlerden övgüyle söz etmeye isteklidir. Ayrıca, tecrübenin üstünlüğünü savunur. Teorinin yerine, uygulamaya önem verir (Bouwsma, 1998:231). Calvin, doğası gereği insan aklının imana giden yolu bulamayacağını, çünkü iman için gerekli olan niteliklerden yoksun olduğunu iddia eder (Deniz, 2012:13).

Bir reformcu olarak Calvin'in iman anlayışı da Mesih merkezlidir. Calvin'e göre, iman nesnesi bütünüyle ele alındığında Tanrı değildir. İmanın nesnesi, İsa Mesih'tir. İmanın nesnesine Tanrı'yı değil de İsa Mesih'i yerleştirmesinin arka planında iki sebebin yattığı söylenebilir. İlki, Calvin'in imanı, kurtarıcı işlevi paralelinde ele almasıdır. Bu anlayışta Soteriolojik bir kaygı hissedilmektedir. Bu anlamda, İsa Mesih, Kurtarıcı Tanrı'dır ve iman nesnesidir. İkincisi, Calvin'in teslis anlayışı gereği iman nesnesi Tanrı'dır demekle, İsa Mesih'tir demek arasında vurgu yönünden bir fark vardır. Çünkü Calvin'in teolojisine göre, üçte bir olan Tanrı, tek bir öze sahipse de, kurtuluş Mesih'in kişiliğinde bulunur (Institutes 3.2.1). Calvin'e göre, İsa Mesih, çarmıhta ölecek seçilmişlerin günahlarını üzerine almış, böylece Tanrı katında değerli görülmesini ve aklanmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla Calvin, kurtuluş ile İsa Mesih'in kişiliği arasında ayrılmaz bir ilişki görmüştür. Bu en yüksek mertebedeki kurban olmaksızın kurtuluş mümkün değildir. Çünkü insan kendi çabasıyla kendini aklamaktan acizdir (Randell, 1998:49). Calvin'i bu düşünceye iten sebep, önceden belirlenmişlik doktrini ile sıkı ilintisi olan, Tanrı'nın inayeti doktrininin, katı bir savunucusu olmasıdır. Tanrı, yeryüzünde meydana gelen her olaya, doğrudan müdahale etmektedir. Tüm olaylar, Tanrı'nın gizli planının bir sonucudur. Doğanın düzenine de, inananların ve inanmayanların hayatlarına hükmeden de Tanrı'dır. İnanç, sadece, Tanrı'nın vuku bulacak olayları önceden bilmesini değil, söz konusu olayların zamanı geldiğinde, fiilen gerçekleştirilmesini de ihtiva eder. Stoacıların fatalizmini savunuyor olmakla suçlandığında, Calvin, şeylerdeki gizli zorunluluğa değil, evrensel ilahi bir kurala inandığını söyleyerek eleştirileri göğüslemeye çalışmıştır (Gonzalez, 1975:129).

Calvin, Tanrı ve insan arasındaki ilişkiyi âdeta efendi ile köle arasındaki ilişkiye indirgemıştır. İnsanın görevi, Tanrı'nın buyruklarına itaat etmektir. Dolayısıyla insan, kendi isteklerine değil, Tanrı'nın isteklerine uymaya yöneltilmelidir. Hayatın amacı budur. Calvin, bunun dışında hayatı anlamlı kılan başka bir şeyin olmadığını düşünür. Tanrı tahayyül edilemeyecek kadar yücedir. Tanrı, evreni ve içindekileri yaratmıştır. Tanrı'nın kâinatı ve

özellikle insanı yaratmasının bir takım sebepleri olmalıdır. Bunlar Kitab-ı Mukaddes’de açıklanmadığına göre, insanlardan gizlenmiştir. Bu yüzden iman sahiplerinin, Tanrı’nın gizemlerini araştırmaması gerekir. İnsan aklının, Tanrı’nın doğasını ve gizemlerini anlaması mümkün değildir (Randell, 1998:24). İnsan, Tanrı hakkında spekülasyonda bulunmak yerine tam bir teslimiyet içinde bulunmalıdır. Calvin’e göre, hayatın tüm amacı, Tanrı’yı yüceltmek olmalıdır. Bunu takip eden düşünce, bu amacı gerçekleştirecek bir irade ile harekete geçirilmemiş her fiilin kötü olduğudur. Bu tür fiiller mümkünse engellenmeli ve cezalandırılmalıdır (Randell, 1998:45).

Calvin, Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi, bilmek ve bilmemek arasındaki ilişkiyle aynı kategoride ele almıştır. Bu sebeple Calvin, öğretilerinde, anlayış eksikliğinden kaynaklanan boşlukların ve uzlaşmaz zıtlıkların olduğunu kabul etmiştir. Kendine yöneltilen eleştirilere ise, Tanrı’nın mesajını, nasıl verildiyse o şekilde, açıkladığı cevabını vermiştir. Herkes açıklanmış olandan daha fazlasının gizli kaldığını bilmelidir. Calvin, Kitab-ı Mukaddes’in açıklık getirmediği meselelerde, felsefi argümanlar geliştirmek yerine, “Sadece Tanrı bilir” diyerek susmayı tercih etmiştir (Randell, 1998:46). Çünkü Calvin’e göre, teologun birincil görevi, doğru, güvenilir ve faydalı sözlerle vicdanları kuvvetlendirmektir. Kulakları temelsiz boş laflarla doldurup, muhatapları memnun etmek değildir (Institutes 1.14.4).

Calvin, *Institutes*’da, insanın bilebildiği hemen hemen her şeyin iki kısımdan oluştuğunu ifade ederek, sözlerine başlar: Tanrı hakkındaki bilgi ve kendisi hakkındaki bilgi (Institutes 1.1.1). İnsan, kendisi hakkındaki doğru bilgiye, perişanlığını ve yetersizliğini keşfettiğinde ulaşır. Bu bilgi, Tanrı hakkındaki bilgiyi aramaya ihtiyacı olduğunun farkına varmasını sağlar. Gerçek bilgiye giden yol, Tanrı hakkındaki bilgiye ulaşan yoldur. Calvin, Tanrı’nın var olduğu bilgisinin yetersizliği konusunda, Luther ile aynı fikirdedir. Tanrı hakkındaki doğru bilgi, Tanrı’nın insanlara karşı olan tutumunu bildirir. “Şimdi, Tanrı hakkındaki bilgi, anladığım kadarıyla, sadece bir Tanrı’nın var olduğunu anlamamızı sağlamakla kalmaz. Ayrıca, bizim için uygun olanı, O’nun görkemine yaraşır olanı, daha da iyisi, O’nu bilmemizin bize kazandırdığı faydaları kavramamızı sağlar” (Institutes 1.2.1).

Calvin’e göre, asli günahın kölesi durumundaki insan, Tanrı’yı tam anlamıyla bilemez. Tanrı’yı bilmemize tesir eden başka bir sınırlayıcı daha vardır. Yaratan ve yaratılan arasındaki büyük mesafe buna engeldir. Sadece günahkâr olduğumuz için değil, ezeli ve ebedi olan

Tanrı'nın yanında, sonlu varlıklar olduğumuz için de Tanrı'yı bilemeyiz. Bu şu anlama gelir: Kendinde Varlık olarak Tanrı'yı bilme çabaları boşunadır. İnsana düşen görev, Tanrı'yı, kendini bizlere vahyettiği ölçüde bilmeye çalışmaktır Bunun da yolu, sadece Kitab-ı Mukaddes'e müracaat etmektir (Gonzalez, 1975:124). Şu ifadeler Calvin'e aittir: “Ne düşüncelerimiz ne de söylemlerimiz, Tanrı'nın Sözü'nün ulaştığı sınırların ötesine geçebilir. Çünkü insan zihni, nasıl olur da kendi cüz'i tartısıyla, Tanrı'nın ölçülemez özünü ölçebilir... Öyleyse, gelin gönüllü olarak, Tanrı'nın Zatı hakkındaki bilgiyi O'na bırakalım... Fakat O'nu, kendini bize vahyettiği şekilde kavrarsak, Söz'den başka bir yere müracaat etmezsek, bu bilgiyi O'na terk etmiş oluruz” (Institutes 1.13.21). Bu bağlamda, Zwingli'nin teolojisinin genel bir karakteristiği olan, sadece ve sadece, açıkça Kitab-ı Mukaddes'e dayanan geleneği sürdürmek ilkesinin, Calvin'de de devamlılık arz ettiğini görülür. (Gonzalez, 1975:126; Eire 1989:195).

Calvin'in iman anlayışı da bu geleneği temel alır. Onun klasikleşen iman tanımında belirginleşen nokta, Tanrı hakkındaki bilgi ile imanın aynı anlamda kullanılmış olmasıdır. “İman, Mesih'teki lütufkâr vaadin gerçeği üzerine temellenen, Kutsal Ruh'un zihinlerimize vahyetmiş olduğu ve kalplerimize mühürlemiş olduğu ilahi inayetin bilgisidir” (Institutes 3.2.7) Calvin'in iman ile ilişkilendirdiği bilgi, insan aklının kendi başına asla erişemeyeceği bir bilgi olduğundan bu konudaki tek merci ve otorite Kitab-ı Mukaddes'tir.

Calvin'in teolojisi, “kendini Kitab-ı Mukaddes'de vahyeden Tanrı, birde üçtür” şeklinde ifade edilen Teslis dogmasına sıkı sıkıya bağlıdır. Bu noktada Calvin, ortodoks (geleneksel) Hıristiyan teolojisinden ayrılmaz (Gonzalez, 1975:126). Teslis doktrininde kullanılan terminolojinin, Kitab-ı Mukaddes'de mevcut olduğunu kabul eder. Calvin'e göre, Servetus gibi heretiklere karşı, Kitab-ı Mukaddes'in öğretisini açıkça ifade etmenin yolu, Teslis doktrinine sarılmaktır. Aslında, Servetus'un neden olduğu tartışmalar, Calvin'in dikkatini bu doktrine yöneltmiştir. Oysa *Institutes*'un ilk baskısı, Teslis dogmasına kısaca değinir. Doğruluğunu ikrar etmekle yetinir. Birbirini takip eden baskılar, doktrine daha fazla yer vermiştir (Wendel, 1963:122-123). Kısaca ifade edersek, Calvin'in Teslis anlayışı, tümüyle ortodoks ve gelenekseldir. Burada önemli olan husus şudur: Calvin, her ne kadar sadece Kitab-ı Mukaddes'in otoritesi üzerinde ısrar etse de, Kitab-ı Mukaddes'i, erken dönem ekümenik konsüllerin ışığında yorumlamaya bağlı kalmıştır. Aynı durum erken dönem Kilise

Babaları için de geçerlidir. Calvin, *Institutes*'da sık sık Kilise Babalarının sözlerinden alıntılar yaparak, onların düşüncelerini onaylar (Gonzalez, 1975:127).

Teslis anlayışında olduğu gibi, Mesih'in kişiliği ve yaptıkları söz konusu olduğunda da Calvin, geleneksel ortodoks görüşün izinden gider (Gonzalez, 1975:135). Yani, Kadıköy Konsülü'nün kabul ettiği Kristolojiyi benimser. Calvin'in Kadıköy Konsülü'nün Kristolojisine Luther'e nazaran daha fazla önem atfettiği söylenebilir. Çünkü Mesih'in iki tabiatının ayrı olduğunu ifade eden Nasturileri ve bu iki tabiatın birbirlerine karıştığını savunan Monofizitleri şiddetle eleştirir (O'Collins, 1995:210). "Mesih'te iki tabiat vardır. Bunlar tek bir Kişilikte bulunur. Tanrı'nın Oğlu olan, insanoğlu oldu. Tözlerin karışması ile değil, kişiliğin birleşmesi ile oldu" (Institutes 2.14.1). Mesih'in kişiliği ve işi, Calvin düşüncesinde önemli bir yer işgal eder. Kurtuluş, Mesih sayesinde mümkündür. Bununla birlikte, Calvin'in sistemi Yeni Ahit'ten çok Eski Ahit'e dayanır. Yazıları Mesih ile kişisel bir yakınlık kurmaya işaret etmekten uzaktır. Ahlaki öğütlerde bulunurken, on emir, İncil'de geçen Dağdaki Vaaz'ın üzerinde bir öneme sahiptir. Calvin'in nazarında Mesih'in yeri, kişisel ve etik olmaktan ziyade teolojiktir. Yani İsa Mesih, Tanrı'nın kurtuluş planında yerini bulur (Harkness, 1931:72). Bununla birlikte, Calvin'in teolojisinin merkezine yerleşen, "Tanrı'nın kendini İsa Mesih'te ifşa etmesi" dogması, teolojisinin Mesih merkezli karakterini gözler önüne serer. Ayrıca, bu kişi merkezli vahiy anlayışı, Hıristiyan düşüncesinin diğer anahtar alanlarını elinde tutan bir paradigmayı açığa çıkarır. Tanrı ile insan arasındaki ilişki, Tanrı'nın beden alması paradigması üzerinden aydınlatılmaya çalışılır (McGrath, 1991:149).

Calvin'in kristolojisinde önem arz eden üç nokta vardır. İlki, geleneksel dogmayı muhaliflere karşı savunma çabasıdır. Bu, önemlidir. Çünkü bu durum Calvin'i, kristoloji anlayışını dile getirmeye sevk etmiştir. Daha da önemlisi bazı rasyonalistler ve Servetus, Osiender, Stoncaro, Menno Simons gibi kişiler tarafından kabul edilen heretik anlayışları izah etmesine yol açmıştır. İkincisi, Mesih'in görevini üç açıdan ele almıştır. İsa Mesih, Kral, Peygamber ve rahiptir. Genellikle *triplex munus* şeklinde ifade edilen bu yaklaşım, Reforme edilmiş teolojinin ortak görüşü haline gelmiştir. Üçüncüsü, İsa'nın kişiliğini anlayışı, Mesih'in son akşam yemeğinde hazır bulunuşuna ilişkin görüşleri ile yakından ilgilidir. Birkaç cümle ile Calvin'in kristolojisini karakterize etmeye çalışırsak, kristolojisi, katı biçimde ortodostur. Kadim Antakya ekolünden daha çok, İskenderiye ekolüne dayanır. Ayrıca metafizik değil, soteriolojik vurguya sahiptir (Gonzalez, 1975:138).

Calvin'in ismi zikredilince ilk akla gelen, önceden belirlenmişlik (predestination) doktrini olmaktadır. Geçmişte pek çok bilim adamı, onun teolojisinin merkezinde bu doktrinin bulunduğunu ileri sürmüşlerdir (Gonzalez, 1975:143). Öyle ki, çoğu kişi onu sadece önceden belirlenmişliğin bir öğreticisi olarak tanır (Parker, 1954:113). Calvin'in önceden belirlenmişlik ile bu şekilde özdeşleştirilmesinde haklılık payı bulursa da, doktrinin gerçek sahibi Augustine'dir. Pelagius'un öğretilerine² karşı Augustine'nin geliştirdiği önceden belirlenmişlik doktrini, tümüyle Pavlus'un mektuplarına dayanır (Commentaries Rom. 8/29-30; Eph. 1/5, 1/11; Rom. 11/5-6).

Augustine'in ardından, önceden belirlenmişlik doktrini bakımından teologlar arasında Augustine'ci, yarı Augustine'ci ve anti-Augustine'ci şeklinde bir kamplaşma meydana gelmiştir. 14. ve 15. yüzyıllara gelindiğinde yarı-Augustinizm'den yarı-Pelagianizm'e doğru bir eğilimin olduğu görülür. Reform döneminde bu yükseliş devam etse de, Luther ve Calvin, Augustine'in doktrinine bağlı kalmışlardır (Parker, 1954:113). Reform teolojisinde kurtuluş ve iman ilişkisine, Augustine'ci önceden belirlenmişlik doğrultusunda yaklaşıldığı söylenebilir (Olgun, 2001:120). Augustine'ci geleneğin sıkı bir takipçisi olan Calvin'in önceden belirlenmişlik doktrini ile Augustine'in öğretisi arasında özde bir fark yoktur. Calvin bu öğretiyi geliştirerek daha sert bir tarzda savunmuştur.

Calvin, özellikle iman ile ilgili meseleleri açıkladığı *Institutes*'un III. Kitabının son bölümlerini önceden belirlenmişlik ve seçilmişlik konularına tahsis eder. *Institutes*'da ele aldığı diğer doktrinlere oranla da daha az yer verir. "Calvin'in teolojik sistemi bütünüyle ele alındığında, önceden belirlenmişlik düşüncesinin, dogmatik sisteminin diğer kısımlarına da nüfuz ettiği görülür". Calvin üzerine çalışan bir kısım araştırmacılar, önceden belirlenmişlik doktrininin Calvin'in diğer tüm doktrinlerinin üzerine bina edildiği merkezi doktrin olduğu görüşündedirler (Niesel, 1956:159). Ancak bu anlayış günümüzde terk edilme eğilimindedir. Calvin'in önceden belirlenmişlik ve seçilmişlik hakkındaki ifadeleri, aklayan iman, başka bir deyişle kurtuluşa götüren iman hususundaki düşünce örgüsünü tamamlar mahiyettedir. Calvin, "bundan daha yararlı bir doktrin yoktur" der (Commentaries Eph. 1/4). Calvin'in doktrin hakkındaki şu sözleri bu ifadeyi açıklar mahiyettedir: "Bu doktrinin yararlılığının

² "Pelagius, (354-425) insanın günahkâr olduğunu ve dolayısıyla kurtuluş için Tanrı'nın rahmetine veya inayetine muhtaç bulunduğunu öne süren ortodoks Hristiyan teolojisinden farklı olarak, insanın kendi çabasıyla da kurtuluşa, ahlaki yetkinlik ya da kemale erişebileceğini savunan bir öğretiyi geliştirmiştir (Cevizci, 1999:681).

yanında, memnuniyet verici neticeleri vardır; Tanrı'nın sonsuz seçimini bilinceye dek, kurtuluşumuzun O'nun karşılıksız merhametinden kaynaklandığı hususunda asla ikna olmuş olmayız" (Institutes 3.2.1).

Calvin'in *Institutes*'da ele aldığı konuların, Tanrı'nın merhamet planını açıklamaya yönelik olduğu düşünüldüğünde, önceden belirlenmişlik doktrini daha da önem kazanır. Katı bir teist olarak, Calvin, Tanrı'yı mutlak kudret ve irade sahibi, her şeyi bilen ve takdir eden bir varlık olarak tanımlar. Ancak ona göre Tanrı'ya bu sıfatları yüklememiz, şunu kabul etmemizi zorunlu kılar: "İnsan tamamen Tanrı'ya bağımlıdır ve kurtuluşunu temin edecek kudret ve iradeden yoksundur" (Niesel, 1956:159). İnsanın kurtuluşunun tamamen Tanrı'ya bağlı olduğu düşüncesi, Tanrı'nın merhamet planında insana hiçbir sorumluluk yüklediği anlamına gelir. Tanrı, hür iradesiyle bir seçim yapmıştır ve bazı insanlar sonsuz yaşam için bazıları da sonsuz ölüm için önceden belirlenmişlerdir (Institutes 3.21.5). Önceden belirlenmişlik doktrini, kurtuluşun Tanrı'nın karşılıksız merhameti yoluyla olduğunu göstermektedir (Parker, 1954:114).

Calvin'in, imanlı olup olmamayı tamamen Tanrı'nın insanlar arasında yaptığı ayırım ile ilişkilendirmesi, insani irade ve çabaya yer bırakmaması, doğal olarak tepkiyle karşılanmıştır. Calvin de doktrinin anlaşılmasındaki güçlüklerin farkındadır. O, doktrinini insan zihninin içinden asla çıkamayacağı bir labirente benzetir (Institutes 3.21.1). İtirazlara karşı geliştirdiği argümanlar tümüyle Kitab-ı Mukaddes'e dayalıdır. Calvin, öğretisini bir yüzkarası olarak değerlendirenlerin, aslında Tanrı'yı kınamış olduklarını söyleyerek metafiziksel anlamda indirgemeci bir tutum sergiler (Institutes 3.21.4). O'na göre, öğretisinin dayanaklarını Kitab-ı Mukaddes'den alması, öğretinin tereddütsüz bir biçimde kabul edilmesi için yeterlidir: "Kutsal Ruh bilmemiz gerekenlerden başka hiç bir şeyi öğretmemiştir. Bundan dolayı Tanrı'nın Sözü esas alınarak edinildiği sürece, imanın, doktrin hakkındaki bilgisi hiç şüphesiz faydalıdır. O halde, Kitab-ı Mukaddes'in bize öğrettikleri hariç, bu doktrinle ilgili hiç bir şeyi bilmeye çalışmamak, kutsal kuralımız olsun" (Commentaries, Rom. 9/14).

Bu ifadelerden anlaşılacağı gibi, önceden belirlenmişlik doktrini Calvin'in Kitab-ı Mukaddes'e lafızcı yaklaşımının bir ürünüdür. Tanrı'nın mutlak kudretini, iradesini ve bilgisini yorumlayış biçimi onu, insan hürriyetini problematik hâle getiren bir önceden

belirlenmişlik doktrininin savunucusu yapmıştır.³ Bununla birlikte önceden belirlenmişlik doktrinine son şeklini veren ve onu Kalvinciliğin ayırt edici vasfı haline getiren kişinin Calvin'in öğrencisi Theodore Beza (1519-1605) olduğunu vurgulamak gerekir (McNeill, 1954:202). Dolayısıyla Calvin'in teolojisinde merkezi bir doktrin varsa, önceden belirlenmişlik doktrinine temel teşkil etmesi nedeniyle Tanrı'nın mutlak hükümlerliği doktrininin buna daha uygun olduğu savunulabilir.

Sonuç

Calvin, ikinci nesil reformculardan olmasına rağmen, reformasyonun savunduğu ilkelerin sistemli hale getirilmesinde ve geniş bir coğrafyaya yayılmasında son derece etkili olmuştur. Calvin olmasaydı, reformasyonun bu derece büyük bir başarıya ulaşması mümkün olamazdı. Bu yönüyle Calvin, tarihin akışını değiştiren dini bir liderdir. Bununla birlikte Calvin, teolojik sistemini, kendinden önceki reformcular tarafından dile getirilen temel esaslar üzerine kurmuştur. Teolojik yapısının esasını oluşturan fikirler, Luther'e, Zwingli'ye ve Bucer'e dayanmaktadır. Özellikle Luther'in eserleri ve gayreti, Calvin'e ilham kaynağı olmuştur. İman ve vahiy kavramlarına kendine özgü yaklaşımıyla Hıristiyan dininin temellerini ve içeriğini yeniden formüle etmiştir. Ancak Calvin'in genel olarak fikirlerine ve teolojisine bakıldığında, onun Pavlus ve Augustine'in klasik takipçisi olduğu anlaşılmaktadır. Onun yepyeni öğretiler ve hiç söylenmemiş görüşler ortaya koyan bir teolog olmadığı görülmektedir.

Calvin pek çok yönden Luther ve sonraki Kalvinciler arasında bir konumda bulunmaktadır. Bu yüzden, Kalvincilerin daha sonra geliştirdiği teolojiyi dışarıda bırakarak, Calvin'i okumak uygun bir yöntem olacaktır. Lutherci teoloji ile Reforme edilmiş teoloji arasındaki uyumsuzluklara rağmen, Calvin'in kendini, Lutherci reformasyonun temel ilkelerinin sadık bir savunucusu olarak gördüğü gerçeği her zaman hatırd tutulmalıdır. Bununla birlikte, imanı bir bilgi olarak tanımlaması, onu kendinden önceki reformculardan ayıran ve üzerinde durulması gereken bir husustur.

³ Calvin'in *katı* önceden belirlenmişlik öğretisi büyük ölçüde, Tanrı'nın mükemmelliği, tamamen bozulmuşluk ve alçak gönüllülük öğretilerinin kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkmakta ve insan özgürlüğünü tartışmaya açması bakımından, onun reform teolojisinin asli bir unsuru haline gelmektedir. Ancak Hıristiyan teolojisinde kabul gören *zayıf* önceden belirlenmişlik diyebileceğimiz öğreti başlı başına bir bölüm olarak önemli teologların eserlerinde irdelenmektedir. Örneğin Thomas Aquinas, *Summa Theologiae*'sında (1a.23.5) önceden belirlenmişlik başlığı altında şu ifadeler yer verir: "Bazı kimselerin önceden belirlenmesinin ve diğer bazılarının lanetlenmesinin sebebini ilahi iyilikte aramak gerekir."

Calvin'in teolojisi 20. yüzyıl teologlarından Karl Barth (1886-1968), Emil Brunner (1889-1966) ve Reinhold Niebuhr (1892-1971) üzerinde etkili olmuştur. Ayrıca Alvin Plantinga'nın Reformed Epistemolojisinin gelişiminde Calvin'in doğal vahiy anlayışının izlerini bulmak mümkündür. Calvin'in teolojik ve siyasi görüşleri, Batı insanının hayatında derin etkiler bırakmıştır. Öyle ki, kimi sosyal bilimciler Calvin'i modern düşüncenin inşa edicilerinden biri olarak nitelemektedirler (Von Dehsen, 1999:40). Calvin'in öğretisi, *Institutes*'a bakıldığında ve bir bütün olarak ele alındığında savunmacı ve öğretmeye yönelik bir niteliğe sahiptir. Calvin, reform döneminde akli karışmış olan dindar Hıristiyanlara hitap etmektedir. Amacı öne sürdüğü Hıristiyan doktrinlerini rasyonel kanıtlamalarla temellendirmek değil, Kitab-ı Mukaddes'e dayalı bir iman anlayışını ve ahlaki yaşantıyı yaygınlaştırmaktır. Calvin'in teolojisi Augustine'ci geleneğin etkisi altındadır ve Luther'in derin izlerini taşımaktadır. Luther'den ayrıldığı noktalar onun Kitab-ı Mukaddes'in literal yorumlanmasına olan tavizsiz bağlılığından kaynaklanıyor gözükmektedir. Sonuç olarak, Calvin'in teolojisinin özgünlüğü tartışma götürse de, biyografisine bakıldığında, Calvin'i özgün kılan yanının onun davasına olan bağlılığı, samimiyeti ve azmi olsa gerektir.

Kaynakça

- Armstrong, Karen (1993). *A History of God: The 4000-Year Quest of Judaism, Christianity and Islam*, New York: Heinemann.
- Bouwsma, William J. (1998). *John Calvin: A Sixteenth-Century Portrait*, Oxford: Oxford University Press.
- Calvin, John (1960). *Institutes of the Christian Religion*, I-II volume, edited by. J. T. McNeill, translated by F. L. Battles, Philadelphia: The Westminster Press.
- Calvin, John (n.d). *Calvin's Commentaries, Complete*, From the Calvin Society Edition, (J. Owen, Trans & Ed.). <http://www.ccel.org/ccel/calvin/commentaries.i.html>
- Cevizci, Ahmet (1999). *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Paradigma.
- Davis, Thomas J. (1995). *The Clearest Promises of God: The Development of Calvin's Eucharistic Teaching*, New York: Ams Press.
- Deniz, Osman Murat (2012). *Akıl-İman İlişkisi Açısından Fideizm*, Bursa: Emin Yay.
- Eire, Carlos (1989). *War Against The Idols: The Reformation of Worship From Erasmus to Calvin*, New York: Cambridge University Press.
- Evans, Stephen C. (1996). *The Historical Christ and The Jesus of Faith*, Oxford: Clarendon Press.

- Gonzalez, Justo L. (1975). *A History of Christian Thought: From the Protestant Reformation to the Twentieth Century*, Vol. III, New York: Orbis Books.
- Harkness, Georgia (1931). *John Calvin: The Man and His Ethics*, New York: Henry Holt and Company.
- Helm, Paul. (1998). *Calvin and Calvinists*, Bodmin, Cornwall: MPG Books.
- Hughes, Philip (1960). *A Popular History of The Reformation*, New York: Hanover House.
- McGrath, Alister E. (1991). *A Life of John Calvin: A Study in The Shaping of Western Culture*, Poolstow: T. J. Press.
- McGrath, Alister E. (1999). *Reformation Thought: An Introduction*, Oxford: Blackwell Publishers.
- McNeill, John T. (1954). *The History of Calvinism*, New York: Oxford University Press.
- Niesel, Wilhelm. (1956). *The Theology of Calvin*, translated by Herald Knight, Philadelphia: The Westminster Press.
- O'Collins, Gerald (1995). *Christology: A Biblical, Historical, Systematic Study of Jesus*, New York: Oxford University Press.
- Olgun, Hakan, (2001). *Luther ve Reformu*, Ankara: Fecr.
- Parker, T. H. L. (1954). *Portrait of Calvin*, Philadelphia: The Westminster Press.
- Pietersen, Herman J. (2001). "Meta-Paradigms in Theological Thought", *Quodlibet Journal*, Vol. 3, no. 4, Fall.
- Randell, Keith (1998). *John Calvin and Later Reformation*, London: Hodder & Stoughton.
- Steinmetz, David C. (1995). *Calvin in Context*, New York: Oxford University Press.
- Von Dehsen, Christian D. (1999). *Philosophers and Religious Leaders*, Phonix: Orix Press.
- Walker, Williston (1969). *John Calvin: The Organiser of Reformed Protestantism, 1509-1564*, New York: Schocken Books.
- Wendel, François, (1963). *Calvin: The Origins and Development of His Religious Thought*, trans by Philip Mairet, London: Collins.